

ЕЗИКОЗНАНИЕ

БОЛГАРИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНОГО ІДІОМУ

Олена Р. Чмир

Анотація: У статті йдеться про історію формування болгарської етнічної спільноти та мовного ідіому на території України, про значення освіти для збереження національної ідентичності. Дається огляд історії та сучасний стан вивчення мови та культури болгар в Україні.

Ключові слова: болгар в Україні, болгарські говори, історія болгаристики.

За даними перепису 2001 р., в Україні проживає майже 205 000 болгар, що складає 0,4 % від загальної кількості населення. Історія цієї національної групи на українських землях налічує вже понад 200 років. Компактно болгарське населення живе на півдні України – в Одеській, Миколаївській, Запорізькій областях. Географія розселення болгар раніше була ширшою і включала також Херсонську, Кіровоградську області, Крим. Історичні джерела засвідчують, що ще у XVII ст. кілька сімей болгарських купців оселилися в Ніжині, де жило багато купців-вихідців з балканських земель (грецьких та ін.). Офіційно заселення південних областей Російської імперії іноземцями розпочалося після маніфесту від 24 грудня 1751 р., яким підданих інших держав – передусім Австрійської та Османської імперій – запрошували селитися на території імперії і надавали їм привілеї. Нові мешканці імперії набували статусу колоністів. Ці привілеї згодом підтверджувалися та розширювалися сенатським указом 24 квітня 1752 р., імператорським маніфестом 22 липня 1763 р. Поселенці користувалися правом свободи віросповідання; вони на певний час звільнялися від сплати податків та повинностей (окрім поземельного податку у зменшеному розмірі), на кожну сім'ю виділялася земля для обробітки (від 60 десятин до 1 гектара), їм дозволялося будувати фабрики, займатися ремеслами та торгівлею, вступати у гільдії, купувати у власність землю.

Перші переселення болгар датуються 60-ими рр. XVIII ст. У 1763 р.

болгарські переселенці оселяються поблизу Києва на землях Братського монастиря та поблизу Чернігова; у 1765 р. 36 чол. з с. Богданов Дол з-під Софії прибувають до Києва і оселяються поблизу с. Борщагівка. У 1768 р. полк молдаван, волохів та болгар, які воювали на боці турків, перейшов на російський бік і розселився на річках Буг, Синюхіна та Чорний Ташлик. Болгари засновують с. Вільшанка (майбутня Херсонська губ.), навколо цього військового поселення згодом виникне велика болгарська колонія. До початку XIX ст. болгарські переселенці у Росії складали переважно військові частини та військові колонії. Але з початку XIX ст., коли після успішних російсько-турецьких війн (1768 – 1774, 1787 – 1791 рр.) на півдні значні території були залишені турками та татарами, масово створюються землеробські колонії, що мали відновити господарську діяльність на спустілих землях. Болгарських переселенців, які рятувалися від утисків та переслідувань турків, спрямовували переважно до тодішньої Херсонської та Таврійської (створена 1802 р. на Кримському півострові) губерній. Тут у 1801 р. була заснована колонія Малий Буялик поблизу Одеси, у 1802 р. – Тернівка біля Миколаєва та Великий Буялик поблизу Одеси, у 1804 р. – колонія Паркани (Тираспольський уїзд), Кубанка (Одеський уїзд). У 1802 р. болгарі оселяються у Криму – тут вони створюють колонії Старий Крим та Кишлав поблизу Феодосії, у 1804 р. болгарі-вихідці з Малої Азії створюють колонію Балта Чокрак (Сімферопольський уїзд). У цей же час болгарські переселенці заселяють і Бесарабію. Масові переселення початку XIX ст. були спричинені загальною економічною і політичною кризою Османської імперії. Російська імперія, у свою чергу, була зацікавлена у заселенні нещодавно приєднаних земель активною і працездатною людністю. У ході російсько-турецьких війн першої половини XIX ст. російське командування підтримувало бажання православного населення Османської імперії переселитися до Росії і усіляко сприяло цьому. Найбільші переселенські рухи пов'язувалися саме з періодами воєнних дій на Балканах – після війни 1806 – 1812 рр. до Південної Бесарабії переселяється 11 тис. чол. (Бесарабія була приєднана до Росії у 1812 р.). Переселенці намагалися обирати нове місце мешкання якомога ближче до батьківщини. Вони засновують селища на території сучасної Одеської обл. – Кубей (1809), Каракурт (1811), Чушмелій (1813), Таш-Бунар (1814), м. Болград (1821). Цей район отримав назву Нова Болгарія.

У ході війни 1828-1829 рр. за відступаючою російською армією І.Дибича-Забалканського з Ямбольської, Сливенської, Одринської околії рушило приблизно 32 тис. болгар. Вони також розселилися у Бесарабії та в південних губерніях. Російський уряд підтримував переселення та облаштування болгарських поселенців наданням пільг та

допомоги. Болгари розселялися у покинутих татарами селах, засновували поселення на неосвоєних родючих землях. На середину XIX ст. існувало 93 болгарські колонії з населенням приблизно 73 тис. чол. На нових землях поселенці швидко освоювалися. Вже через кілька років закинутий після воєн край перетворився на квітучий рай: пишно цвіли сади, буяли городи, колосилися на нивах хліба, на луках паслися великі отари худоби. Останні значні переселення пов'язані з подіями Кримської війни (1853-1856). У червні 1854 р. значна кількість болгар рушила до Росії (від 6 – 6,5 тис. до 50 тис.). Після закінчення Кримської війни відбулися значні переселення в межах Російської імперії. За Паризьким трактатом 1856 р. Росія втратила Південну Бесарабію та Буджак, що відійшли у володіння васально залежного від Османської імперії Молдавського князівства. Болгари, які жили у цій частині Бесарабії, тікаючи від утисків молдавських бояр, змушені були знову переселятися, – цього разу до Приазов'я.

Найбільш масові переселення відбувалися протягом першої половини XIX ст. Далі хвиля міграції спадає, хоча переселення відбувалися аж до 1877 р., року початку війни, що принесла болгарському народу визволення від 500-літнього османського владарювання і поклала початок відновленню болгарської держави. На кінець 70-их рр. XIX ст. болгар компактно проживали у Бесарабії, на території Новоросійського краю (колишні Херсонська та Таврійська губ. – сучасна територія Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської обл., АР Крим). Загальна чисельність болгарського населення на той час, на думку дослідників, становила 100-115 тис. чол. Основну роль у господарському житті відгравало рослинництво та скотарство, поряд з вирощуванням зернових культур болгарські колоністи широко культивували городні культури, займалися виноградарством, садівництвом, розводили тутового шовкопряда, вирощували тютюн. Створення надійної сільськогосподарської виробничої бази призвело до швидкого розвитку ремісництва та торгівлі. Болгарські колоністи у XIX ст. сформувалися в одну з найуспішніших національних спільнот Півдня Росії.

Умови життя на нових землях сприяли і розвитку духовного життя болгар. Постійно перебуваючи в умовах контакту з іншими національними групами, болгар послідовно боролися за збереження національної ідентичності общин. Збереглися свідчення про покарання тих, хто не дотримувався народних звичаїв, норм моралі, про вороже ставлення до чужинців (Музиченко 1899:37). Від самого початку перебування болгар російський уряд опікувався створенням навчальних закладів у колоніях (перші розпорядження датуються 1828 – 1829 рр.). З 1833 р. масово відкриваються приходські школи, але брак підготовлених викладачів, які б знали мову місцевого населення і могли б

серйозно займатися освітянською діяльністю призводить до занепаду шкільництва до середини XIX ст. У 1858 р. було відкрито Болградське центральне училище, фактично першу національну гімназію, у якій протягом 1858 – 1878 рр. викладання велося болгарською мовою. Про новий етап його розвитку духовного життя болгарських переселенців можна говорити, починаючи з 1860 р., коли було створено нову інституцію – Бесарабське попечительство (кураторство) болгарських колоній, яке очолив болгарин Іван С.Іванов (випускник Київської семінарії, який у 1854 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету). Він розробляє широку програму покращання життя болгарських колоністів для Ради попечителів. Основною передумовою цього І.Іванов вважає освіту. Він пропонує систему заходів, що охоплюють як організацію, так і безпосередньо зміст навчальних програм. За його діяльної підтримки у 1862 р. було відкрито Центральне училище у м. Комрат, що мало забезпечити кваліфікованими педагогічними кадрами початкові школи. Діяльність І.Іванова стала вирішальною для подальшого розвитку болгарського шкільництва. Заснування Новоросійського університету в Одесі (1865), спеціальне урядове рішення про надання стипендій для болгарських переселенців, створення Південнослов'янського пансіону при Миколаївській гімназії сприяло формуванню патріотично настроєної болгарської інтелігенції, яка відігравала визначну роль у процесах консолідації болгарського народу напередодні Визволення, у розв'язанні завдань державного будівництва. Величезна роль у вирішенні культурно-освітніх завдань відводилася друкарням, що створювалися при болгарських навчальних закладах.

У кн. XIX – на поч. XX ст. на тлі загального інтересу до вивчення славістики у Росії розпочинається і наукове вивчення мови та культури болгарської спільноти. Тут слід передусім згадати про наукову діяльність академіка М.С.Державіна, який народився 1877 р. (рік початку війни за визволення Болгарії) у великому болгарському селі Преслав на Приазов'ї. Створена на підставі власних польових досліджень фундаментальна праця М.С.Державіна "Болгарские колонии в России" (Державин 1915) охоплює матеріал із майже 120 сіл Приазов'я, Криму, Бесарабії, де жили болгарські колоністи. Історико-етнографічні дослідження, записи фольклорних текстів, діалектологічних матеріалів, представлені в цій праці, зберігають наукове значення по сьогодні. М.С.Державін започаткував вивчення болгарських діалектів в районах компактного розселення болгар. Його дослідження зберегли для науки найважливіші риси діалектів, які не могли вивчатися пізніше, наприклад, діалект с. Кишлав у Криму, мешканці якого у 40-х р. розділили трагічну долю інших етнічних груп Криму; зафіксували хронологічний зріз стану болгарських говорів на період збирання матеріалу, що пізніше використовувалося для конфронтативних

досліджень, містили цікаві спостереження та важливі теоретичні узагальнення, що стосувалися питань класифікації говорів, їхнього відношення до говорів метрополії.

Специфіка болгарського матеріалу дала змогу М.С.Державіну у підсумковій роботі "по суті вперше сформулювати "деякі принципи соціолінгвістичних досліджень говорів – з'ясування зовнішніх факторів, що можуть впливати на стійкість/змінність мовної системи говорів. Такими факторами виступають: відмінності умов життя (гірські, степові, "усамітнені" села), близькість/віддаленість від культурних центрів, сусідство з більш(/менш) інтенсивною культурою, етнографічна однорідність/неоднорідність, більша (менша) інтенсивність сільськогосподарського виробництва і т.ін. Поєднання цих факторів і визначає міру стійкості вихідної діалектної системи" (Клепикова 2000:117-118). Ці принципи, сформульовані на базі вивчення болгарських говорів, лишалися релевантними надалі і враховувалися наступними дослідниками. Специфіка болгарських говорів зумовлювалася насамперед характером міграційних процесів. Болгари переселялися цілими селами або районами міст, на новому місці вони не розпорошувалися і не змішувалися з населенням з інших населених пунктів, а, як правило, оселялися компактно: засновували нові селища чи займали покинуті попередніми жителями (татарами, черкесами, ногайцями) села. Основна маса переселень припадає на першу половину XIX ст., коли болгарська мова існувала у формі розрізнених територіальних діалектів, що мали низький соціальний статус (вищі соціальні верстви на болгарських теренах користувалися турецькою та грецькою мовами). Замкненість та консерватизм життя сільських спільнот, відсутність зв'язків з мовою у метрополії призводив до консервації архаїчних мовних станів – переселенці зберігали особливості мови тих болгарських територій, з яких вони походили. Тут слід особливо підкреслити, що переселення розпочалося щонайменше за 50 років до того, як були визначені шляхи розвитку та принципи кодифікації болгарської літературної мови. Перше покоління освіченої інтелігенції діаспори брало участь у дискусіях з цих питань, що активно обговорювалися у болгарському суспільстві у другій половині XIX ст.

Незважаючи на неодноразово висловлювані побажання болгарського населення, щоб навчання у школі велося рідною мовою, у краї проводилася послідовна політика русифікації. За даними М.С.Державіна, у перше десятиліття XX ст. тільки 0,1 % населення вміли читати і писати рідною мовою (Державин 1915).

Суттєві зміни у національно-культурному житті сталися після Жовтневої революції. Надзвичайно цікавим та динамічним періодом у функціонуванні болгарської мови на Україні були 20 – 30 рр. XX ст. Від початку 1923 р. радянський уряд України здійснює заходи, спрямовані на забезпечення прав національних меншостей. Такі заходи на

державному рівні передбачали розбудову національного шкільництва, створення навчальних закладів для підготовки вчителів, спеціалістів сільського господарства, ліквідацію неписьменності. Брак кваліфікованих кадрів вдалося подолати завдяки залученню представників інтелігенції з Болгарії, які змушені були емігрувати до Радянського Союзу після придушення вересневого 1923 р. повстання. Завдяки активній підтримці держави масово відкриваються школи з болгарською мовою викладання (1924 – 43 школи, 1925 – 74), розпочинається видання газет та журналів (з 1924 по 1939 р. виходило 17 назв суспільно-політичних видань), друкуються книги болгарською мовою. У 1931 р. на Україні було створено Держнацменвидав (до 1934 р. працював у Харкові, потім – у Києві). Уже протягом першого року існування видавництво випустило 120 книг загальним тиражем 190 тис. примірників. Тираж підручників, виданих в Україні протягом 1924 – 1930 рр. склав 635 тис. примірників. Швидко формувалася прошарок радянської болгарської інтелігенції: агрономів, вчителів, журналістів, лікарів, письменників. На початку 30-х рр. її представники розгорнули дискусію про співвідношення "пролетарської" мови місцевих болгар та "буржуазної" мови монархічної Болгарії. Одним із ідеологів створення концепції "пролетарської болгарської мови" був вихованець, а пізніше викладач КУ Делчо П. Дринов (1893 – 1936). Ця концепція відображала, з одного боку, теоретичні положення, що набували все більшого поширення у тогочасному радянському мовознавстві, а, з іншого, була реакцією на об'єктивні відмінності між мовою болгар у діаспорі та мовою метрополії. Першим кроком на шляху, що міг в ідеалі привести до створення літературної мікромови на базі місцевих діалектів, стала реформа правопису, відмова від складного, а тому недемократичного, офіційного правопису Болгарії і запровадження правопису спрощеного. Затверджений комісією Наркомосвіти УСР у 1930 р., зі змінами 1933 р., цей правопис використовувався у виданнях, що виходили в Україні. Цей надзвичайно цікавий період у розвитку мови болгар України останнім часом почав привертати увагу дослідників (Стоянова 1997). Але, на жаль, розвиток його був брутально перерваний – переслідування та репресії, що розпочалися з 1934 р. знищили практично всю болгарську інтелігенцію. Викладання болгарської та болгарською мовою було припинено. Держнацменвидав припинив існування у липні 1941 р.

У повоєнний час у Радянському союзі під керівництвом проф. С.Б.Бернштейна велися систематичні дослідження болгарських говорів. Продовжуючи традицію Державіна, протягом 1948-1950 рр. було організовано експедиції у села Молдавії, Одеської та Запорізької обл. Результати експедицій були опрацьовані та картографовані, у 1958 р. вийшов друком "Атлас болгарских говорів в СССР". Містить 109 карт (складено було 210), на яких представлено 77 говорів з 64 сіл. Видавалася серія наукових збірників "Статьи и

материалы по болгарской диалектологии СССР".

В Україні важливим кроком до збереження наукових традицій стало відновлення відділень славістики у Києві та Львові, підтримувалася болгаристика в Одесі (з 1995 р. – окреме відділення).

У другій половині 80-х рр. XX ст., з початком "перебудови" в СРСР, активізувалося національно-культурне життя різних національних груп. Закономірно постало питання про відновлення викладання рідної мови у районах їхнього компактного проживання. І хоча низка принципових питань, які ставилися у 30-х рр., лишалася актуальною – як має співвідноситися мова болгарської діаспори з мовою метрополії, якою має бути мова викладання у початковій школі, як мають співвідноситися у шкільній програмі різні мови – на новому історичному етапі до них підходять по-іншому. У 1987 році Міністерство освіти УРСР започаткувало факультативне викладання болгарської мови та літератури у районах компактного проживання болгар. Було підготовлено і видано навчальні посібники та підручники. Всі вони створювалися сучасною болгарською літературною мовою. Хоча створювалися і диференційні словники, методичні розробки, спрямовані на подолання діалектних рис мови учнів. В останні роки основне навантаження у здійсненні навчання болгарської мови і забезпеченні процесу необхідними посібниками взяла на себе Болгарія (курси підвищення кваліфікації вчителів на базі болгарських вузів, направлення вчителів-методистів, забезпечення підручниками і, врешті, створення реальних мотивацій до вивчення мови – прийом етнічних болгар до вищих навчальних закладів Болгарії). Створено відділення або розпочато викладання болгарської мови у містах Одеса, Ізмаїл, Бердянськ, Мелітополь, Запоріжжя.

Останніми роками активізувалися наукові дослідження з болгаристики, з'явилися цікаві роботи І.А.Стоянова, Е.П.Стоянової, В.О. Колесник, В.І. Терзі. В Одесі розпочато підготовку до створення "Етнолінгвістичного словника говорів болгарської діаспори в Україні", виходять видання нової серії "Болгарські говори в Україні". Крім традиційних досліджень генетичної співвіднесеності говорів з говорами метрополії, останнім часом дослідники частіше застосовують соціолінгвістичні підходи до вивчення говорів. Це надзвичайно актуальний напрям досліджень – адже тільки ґрунтовний соціолінгвістичний аналіз процесів дасть змогу виробити науково обґрунтовані рекомендації, спрямовані на збереження та розвиток болгарської мови в Україні.

Література

Бернштейн 98: Бернштейн, С.Б., Чешко Е.И., Зеленина Э.И. Атлас болгарских говорів в

СССР. М., 1958.

Булаховський 1936: Булаховський, Л.А. Делчо Петрович Дринов (1893-1936) – В: Мовознавство, 1936, № 8.

Державин 1915: Державин, Н.С. Болгарские колонии в России. Т.1. СПб., 1914; Т. 2. Пг., 1915.

Клепикова 2000: Клепикова, Г.П. Академик Н.С.Державин и изучение болгарских диалектов. Болгарський щорічник. Т.IV. К., 2000.

Маринов 1988: Маринов, В. На гости у бесарабските българи. Историко-етнографски бележки. С., 1988.

Мещерюк 1965: Мещерюк, И. Переселение болгар в южную Бессарабию. – 1828–1834 гг. Кишинев, 1965, 208.

Музиченко 1899: Музиченко, А.Ф. Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда – В: Этнографическое обозрение. 1899. №4.

Наулко1999: Наулко, В.І. Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори південної України – В: Наша школа. 1999. №2 3,174–177.

Стоянов 1991: Стоянов, І. Болгарська мова на Україні. Нові імпульси розвитку – В: Українська мова і сучасність. К., 1991, 146-153.

Стоянова 1997: Стоянова, Э.П. "История одного языкового острова. Письменность болгарской диаспоры на Украине (1861-1993)". К., 1997.

Забележка: Статията е публикувана в сб. "Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур", К., 2006, Вип.5: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського.

Олена Чмир, доцент, кандидат філологічних наук

Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Бульвар Т. Шевченка, 14, м.Київ

e-mail: chmyr@ukr.net